

УДК 37.037-057.874:372

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ДОШКІЛЬНИКІВ ПРО САМИХ СЕБЕ ТА ВИХОВАННЯ ЦІННІСНОГО САМОСТАВЛЕННЯ

Рейпольська Ольга Дмитрівна
м. Київ

Статтю присвячено вкрай актуальній на сучасному етапі проблемі – виховання ціннісного самоставлення в дітей старшого дошкільного віку. У роботі представлено філософські та психолого-педагогічні аспекти проблеми. У результаті теоретичного аналізу з'ясовано, що важливим завданням виховання є процес створення умов для формування відповідного ставлення особистості до самої себе. Розкрито особливості ціннісного самоставлення як наукового феномену, механізми становлення ціннісного самоставлення в дітей старшого дошкільного віку, схарактеризовано особливості формування ціннісного самоставлення у старших дошкільників.

Ключові слова: виховання, ціннісне самоставлення, діти

старшого дошкільного віку, Я-концепція, самооцінка

Зміни у соціальній, політичній, економічній сферах, які характеризують сучасне українське суспільство, спонукають до перегляду напрямів розвитку освіти. У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні, Законах України "Про Освіту", "Про дошкільну освіту", Національній доктрині розвитку освіти визначено основні принципи освіти в нашій державі, які передбачають орієнтацію на особистість, формування в неї свідомого, ціннісного ставлення до навколишньої дійсності і самої себе, забезпечення органічного зв'язку з національною культурою, традиціями.

Орієнтація педагогічного процесу на особистість підвищує

значення аналізу існуючих і створення нових освітніх підходів, зокрема, оптимізації змісту виховання, спрямованого на формування у дошкільників ціннісного ставлення до себе. Наукові дослідження, що розкривають теоретико-психологічну проблему ставлень особистості (В. Ананьєв, І. Бех, О. Леонтьєв, В. Мясичев, Ю. Приходько, В. Столін та ін.), та відповідні пошуки у педагогіці (О. Степанов, М. Фіцула, І. Харламов та ін.) характеризують це утворення як систему зв'язків людини із значущими для неї сторонами дійсності, що реалізується в поведінці, закріплюється у способі життя, стає складовою свідомості й самосвідомості особистості, характеристикою самоцінності.

Ціннісне ставлення до себе у психолого-педагогічній літературі розглядається як важлива компонента самосвідомості, що засвідчує зрілість особистості. Воно має відповідні компоненти, форми та показники прояву (І. Бех, О. Кононко, В. Мясичев, В. Сластенін, В. Столін, В. Сухомлинський, Л. Рувинський та ін.).

Аналіз наукових джерел дає підстави для твердження про важливість виховання ціннісного ставлення до себе у розвитку дитини дошкільного віку за допомогою різноманітних засобів педагогічного впливу (І. Бех, О. Кононко, М. Корепанова, І. Мезеря, В. Непомнящая, С. Тищенко, С. Світлична та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що ставлення до себе є структурною одиницею «Я»-концепції поряд з образом «Я» і поведінковою реакцією суб'єкта.

Узагальнене ставлення до власної особистості виступає підсумковим виміром Я-концепції. Відзначається взаємозв'язок емоційно-ціннісного й оцінного компонентів глобального ставлення до себе, а також взаємозв'язок ставлення до себе з основними сферами життєдіяльності особистості. Особливе значення у функціонуванні узагальної самооцінки надається рівню розвитку когнітивного компонента.

У руслі концепції про особистісний зміст «Я» В.В. Століна самоставлення описується як специфічна активність суб'єкта на адресу свого «Я», що складається в певних внутрішніх діях. Більше загальним аспектом будови ставлення до себе, його макроструктурою є емоційні компоненти: самоповага, аутосимпатія, близькість-самоінтерес.

Найбільш загальним утворенням структури є недиференційоване загальне почуття «за» і «проти» свого «Я», що є сумациєю позитивних і негативних компонентів за трьома емоційними вісями. Ієрархія компонентів ставлення до себе задається ієрархією провідних життєвих відносин або діяльностей. Зміст узагальненого ставлення до себе обумовлюється ядерними компонентами його структури, що займають найбільш високі ієрархічні місця.

Лінія ставлення до себе є визначальною в системі ставлення суб'єкта до світу, що задає значеннєві орієнтири життєдіяльності людини. Самоставлення, що виступає на позитивному полюсі у вигляді гордості, почуття власного достоїнства, а на негативному – у вигляді свідомості власної малоцінності, у значній мірі обумовлює остаточний результат особистісного розвитку.

Старший дошкільник висловлює своє ставлення як до себе у цілому, так і до окремих якостей своєї особистості через самооцінку, яка характеризується об'єктивністю, адекватністю, забезпечує внутрішню узгодженість особистості та відносно стійкість поведінки. Оцінювання дорослих залишається для старшого дошкільника авторитетним, хоча все більше критерієм самооцінки стає власний досвід та конкретні результати індивідуальної діяльності дитини: ігрової, образотворчої, учбової тощо.

Самооцінка дитини старшого дошкільного віку відносно діяльності й особистісних проявів неоднозначна. При оцінюванні власних дій, умінь і навичок самооцінка дитини характеризується більшою конкретністю. При порівнянні дитиною своєї роботи з роботами ровесників самооцінка здебільшого буває необ'єктивною.

Поряд із цим оцінювання особистісних якостей, проявів характеризується узагальненістю й розмитістю. Самооцінка свого статусу у колективі однолітків у старших дошкільників, як правило, є неадекватною: діти, які об'єктивно перебувають у незадовільному положенні у групі, схильні до переоцінки свого статусу, а ті, що мають високий статус – навпаки, мають тенденцію до його недооцінювання. Переважною більшістю самооцінка старших дошкільників є дещо завищеною, виступаючи захисним механізмом

підтримки позитивного ставлення до себе, впевненості в собі, дає змогу дошкільникові сміливо братися за нову справу, ризикувати, вірити в успіх, вільно оволодівати новими сферами дійсності.

Для розвитку ціннісного ставлення до себе старшого дошкільника важливого значення набуває саморегуляція поведінки, що обумовлена таким новоутворенням в особистісній сфері, як-от: підпорядкування мотивів — відомі психологи В. Котирло та В. Крутецький відзначали виникнення в цьому віці диференціації мотивів «хочу» і «треба». Стійкість ієрархії мотивів ще ситуативна й потребує контролю з боку дорослого; розвиток моральної свідомості — узагальнене сприйняття правил, незалежно від людини, яка вимагає їх виконання й ставлення до неї; перенесення правил в аналогічні із засвоєними ситуації; перетворення узагальнених правил у норми поведінки; збільшення досвіду поведінки; поява й набуття стійкості нових почуттів; освоєння дитиною часового простору, який призводить до формування полімотивованості, дії дитини визначаються теперішнім, минулим й майбутнім проявами.

Упродовж дошкільного дитинства самоставлення зазнає істотних змін: збагачується за своїм змістовим наповненням; варіюється за формами прояву; набуває більшої усвідомленості. Говорячи про самоставлення, слід пам'ятати, що воно завжди носить якусь оцінку (позитивну чи негативну). Пріоритетним напрямом в роботі педагогів дошкільного навчального закладу має бути формування у дитей самоставлення, що одночасно є позитивним, рефлексивним і критичним. Таке ставлення особистості до себе ми називаємо ціннісним. У ціннісному самоставленні як особистісному інтегралі мають гармонійно поєднуватися позитивне самоприйняття дитиною своєї статевої належності, доступна віку міра орієнтації у своєму душевному світі та гуманна поведінка. Слід зазначити, що ціннісне самоставлення дошкільників своєю модифікацією зумовлює характер статево-рольової поведінки, взаємин із дорослими та однолітками та результативність діяльності.

Другий напрямок педагогічної роботи – формування та розвиток самосвідомості. Самосвідомість — здатність сприймати себе зі сторони, розуміти своє значення для інших; усвідомлення й оцінка свого ставлення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань, інтересів (О. Кононко).

З цим складником структури особистості пов'язане усвідомлення дитиною свого місця у житті і своєї причетності до світу. Саме у період дошкільного дитинства виникає усвідомлення власних можливостей, закладаються основи самооцінки, образу-Я, елементарної Я-концепції. Дитина дошкільного віку в змозі оцінити власні позитивні і негативні особистісні якості, своє місце в системі суспільних відносин.

В основу розробки системи ефективного формування у дитей дошкільного віку ціннісного самоставлення покладено ідею цілісного підходу в організації їхньої життєдіяльності в дошкільному навчальному закладі, оновлення змісту, форм та методів навчально-виховної діяльності, створенню розвивального середовища сприятиме використання авторської технології виховання в ранньому онтогенезі соціально схвалених, прийнятних, конструктивних форм ціннісного само ставлення як життєвої опори.

Реалізація методики спрямовується на збагачення уявлень дошкільників про власні чесноти і вади; виховання в них самоповаги, здатності довіряти власним можливостям; формування уміння поводитися самостійно, діяти конструктивно, відстоювати власну гідність у своїх діях та вчинках, обґрунтовувати власну думку, орієнтуватися на базові моральні цінності.

Важливим напрямом педагогічної роботи є забезпечення доступного дошкільникам балансу Я-фізичного, Я-духовного та Я-соціального, оптимізація моделі взаємодії у системах «дорослий - дитина» та «дитина - дитина»; створення для цього відповідного теоретико-методологічного та програмно-методичного забезпечення.

Схарактеризуємо особливості організації роботи за трьома напрямками.

Так, працюючи за напрямком *Я-фізичне*, звертали увагу на формування ціннісного самоставлення як представника певної статі. Так, багатогранність проблеми гендерних особливостей формування самоставлення дітей старшого дошкільного віку дає

підстави стверджувати, що даний напрямок є важливою ланкою роботи ДНЗ. Саме тому, спираючись на розроблену нами схему дослідження, було проаналізовано гендерні особливості самоставлення дітей старшого дошкільного віку.

Відносно структурних характеристик самоставлення, гендерні відмінності наявні у проявах самоінтересу, керівництва власною поведінкою та саморозуміння, рівень яких вищий у дівчаток. У хлопчиків більш вираженими є такі складові самоставлення, як аутосимпатія та самовпевненість. Не виявлено статистично значущих відмінностей за шкалами «інтегральне самоставлення», «самоповага», «очікування позитивного ставлення від інших», «самоприйняття» та «самозвинувачення».

У хлопчиків старшого дошкільного віку дещо вищий показник рівня за шкалами «прийняття себе» та «прийняття інших», а також за шкалою «домінування». Їм притаманний екстернальний локус контролю. В дівчаток вищі показники за шкалами «адаптивності», «емоційного комфорту» та «ескапізму», переважаючим є інтернальний локус контролю.

Аналіз змістових характеристик показав, що хлопчикам властивий вищий ступінь прийняття себе та інших, однак в них прослідковується тенденція до неадекватно позитивного самоставлення. Щодо наявності суперечливих характеристик, то вони частіше проявляються в хлопчиків, що пов'язано з нижчим рівнем розвитку рефлексії.

Аналізуючи гендерне підґрунтя виявлених закономірностей, можна стверджувати, що неадекватно завищене самоставлення хлопчиків може бути пов'язане з впливом гендерних стереотипів, згідно з якими чоловіки повинні володіти такими якостями, як активність, сила, самостійність, потреба в домінуванні, незалежності й досягненнях, агресивність, демонстративність, наполегливість.

Прагнення відповідати зразкам маскуліності призводить до перебільшення власної сили, активності та домінантності. Згідно з гендерними рольовими очікуваннями до хлопця висуваються часто непомірно високі вимоги. Якщо хлопець не в змозі відповідати стереотипним уявленням про поведінку та індивідуальні особливості «справжнього» чоловіка, яку йому нав'язують у соціумі чи яка сформувалась у його власній свідомості, у нього починають діяти компенсаторні механізми, відповідно до яких його самооцінка стає завищеною, а самоставлення - неадекватним.

Для дівчаток позитивна оцінка себе пов'язана не стільки з наявністю соціально бажаних рис, скільки зі ставленням до себе позитивно в цілому, до того ж суспільство висуває до дівчаток не такі жорсткі вимоги, як до хлопчиків, оскільки гендерні стереотипи жіночності полягають у наявності таких рис, як схильність до концентрації на почуттях, експресивність, дружелюбність, відгукливість, слабкість, покірність, турботливість.

Дошкільникам із неадекватно критичним самоставленням притаманна невідповідність поведінки стереотипізованим гендерним ролям, що важко переживається особистістю та призводить до негативної оцінки себе в цілому. Слід зазначити, що дана закономірність більш яскраво проявляється в хлопчиків, аніж у дівчаток. Тобто хлопці, поведінка яких не вписується в рамки поняття «маскуліність», набагато важче це переживають, ніж дівчатка, для яких характерні маскуліні риси. І навпаки: дівчатка з рисами андрогінності зазвичай є краще адаптованими та в більшій мірі самореалізованими.

Описуючи гендерні особливості самоставлення ми звертали особливу увагу на ступінь сформованості гендерної ідентичності й виявили, що він є досить високим як серед хлопчиків, так і серед дівчаток.

Неадекватне самоставлення, виявлене в ході експерименту, потребує корекції, метою якої є розвиток рефлексії та самосвідомості, у тому числі і гендерної. Поглиблення їхніх знань про себе, формування цілісного, змістовно насиченого образу «Я» розглядалася нами, як передумова оптимізації самоставлення.

Отже, гендерні уявлення хлопчиків і дівчаток старшого дошкільного віку формуються як результат їхньої безпосередньої взаємодії з найближчим соціальним оточенням (сім'я, ровесники своєї та протилежної статі, вихователі та інші дорослі особи) та опосередкованого впливу соціальних норм і стереотипів через

ЗМІ, твори мистецтва (мультки, казки, оповітки та ін.) тощо; у старшому дошкільному віці мають місце помірно виражені відмінності в гендерних уявленнях хлопчиків і дівчаток. У свідомості хлопчиків закорінене уявлення про необхідність маскуліності чоловіків і фемінінності жінок. У дівчаток сформовано гендерний стереотип високої маскуліності чоловіків, а оцінюючи жінок, дівчатка приписують їм андрогінні або маскуліні риси. У сучасному соціумі гендерні стереотипи дівчаток старшого дошкільного віку змістилися в бік визнання маскуліних та андрогінних рис жінок; андрогінність дітей старшого дошкільного віку сприяє формуванню позитивного самоставлення, підвищуючи, зокрема, соціально-психологічну компетентність та комунікативну гнучкість. Натомість високий ступінь маскуліності спричиняє негативне самоставлення, дезадаптує поведінку молодшої людини в міжособистісній сфері.

Другий напрям роботи з формування ціннісного самоставлення передбачає роботу за напрямком Я-духовне.

На думку І. Бега, духовний розвиток визначається рівнем розвитку духовної самосвідомості особистості і полягає в усвідомленні, розумінні та прийнятті своєї духовної сутності; становленні розуміння себе, самопізнання, самоактуалізації та самореалізації власного духовного потенціалу шляхом розвитку волі.

Тож, духовна самосвідомість – здатність особистості усвідомлювати свої психічні властивості, власно себе як діяча в певних морально-етичних ситуаціях, соціальних умовах, які дозволяють проявляти (виражати) знання/ вміння/ ставлення до самої себе, інших людей, своє місце у житті.

Даний напрям роботи є вкрай важливим у зв'язку з тим, що саме у дошкільному віці зміст самосвідомості активно збагачується і закладаються засади задля подальшого духовного розвитку.

Наступний, третій напрям роботи, формування ціннісного самоставлення – Я-соціальне.

При цьому нашу увагу було спрямовано на дитину як соціальної істоти, яка характеризується постійною орієнтацією на дорослий світ, потребою прилучення до соціуму, взаємодії з ним. Соціальний розвиток, що утворює контекст онтогенезу об'єктивно спрямовує його й визначає загальний зміст, який Д. Фельдштейн розглядає як взаємозв'язок соціалізації та індивідуалізації, що відбувається в процесі діяльності. Такої ж думки дотримується і О. Кононко, яка визначає соціалізацію на ранніх етапах онтогенезу як набуття дошкільником соціального досвіду, що здійснюється через діяльність, спрямовану на орієнтування в ситуації, пристосування до навколишнього, перетворення живої й неживої природи, власного «Я».

У результаті соціального розвитку засвоюється певний обсяг соціальної інформації, система ціннісних орієнтацій, формується досвід соціальної діяльності у формуванні навичок, здатність до спілкування з оточуючими. Це процес освоєння й реалізації зростаючою людиною соціального змісту (і в цьому значенні вона певною мірою протистоїть процесу індивідуалізації); соціалізація також розглядається як реальний зміст дорослішання дитини, у якому відбувається становлення значущої для індивідуальності суб'єкта активної творчої соціальної дії.

Дитина поступово входить у реальність людського буття, яку утворюють простори предметного світу, образно-знакових систем, природи та соціальний простір безпосередніх стосунків людей. Взаємодія дитини із «зовнішнім» світом відбувається через діяльність, оволодіння способами та засобами дій, відбитих у сукупному людському досвіді, культурі. Засвоєння дитиною соціального досвіду, що трансформується із зовнішнього у внутрішній план психічної діяльності, визначає її розвиток як суб'єкта предметної діяльності.

Дошкільний вік є початковим етапом формування суб'єкта діяльності, спілкування й пізнання (Р. Буре, В. Кузьменко, С. Кулачківська, Г. Люблінська, Т. Піроженко та ін.). Значення періоду від народження до вступу до школи полягає в набутті вихідних людських знань і умінь, психічних якостей і властивостей, необхідних людині для життя в суспільстві.

У цей період відбувається інтенсивний розвиток особистості дитини, її волі, становлення моральних уявлень та форм суспільної поведінки, формування ієрархії мотивів та потреб, загальна

й диференційована самооцінка, елементи вольової регуляції поведінки. Усе це створює передумови для переходу до шкільного життя.

Особливого значення й гостроти набуває проблема «емоційного світосприймання та світовідчуття» дитини. Вона розглядається ученими в контексті концепцій, що розкривають сутність людського буття (Б. Ананьєв, А. Асмолов, В. Мясіщев), у зв'язку з дослідженням переживань як внутрішнього механізму свідомості й самосвідомості дитини (О. Запорожець, О. Кононко, В. Лебединський, О. Нікольська), у руслі концепції смислової детермінації психічних процесів (В. Зінченко, О. Леонт'єв). Через взаємодію зі світом дитина реалізує внутрішній механізм переживань, відчуває свою співпричетність до світу як до цілісної системи.

Розширюючи й установлюючи соціальні зв'язки, шести-семирічна дитина освоює власний психологічний простір і можливість життя в ньому. Дитина починає усвідомлювати та переживати свою індивідуальність, унікальність, відмінність від інших, прагне утвердження себе серед ровесників та дорослих.

Самопізнання особистості відбувається через порівняння себе з іншими, самооцінку. Науковці підкреслюють величезне значення формування й забезпечення емоційно-позитивного ставлення до себе, що лежить в основі структури самосвідомості

кожної нормально розвиненої дитини, та підкреслюють необхідність педагогічної підтримки позитивної самореалізації та коригування соціально засуджуваних і небезпечних її напрямів (О. Кононко, П. Кошелева, В. Кудрявцев).

Отже, соціальний розвиток дитини постає як взаємозв'язок соціалізації, тобто оволодіння соціокультурним досвідом, його засвоєння й відтворення, та індивідуалізації - набуття самостійності, відносної автономності.

Якщо при входженні дитини в соціум або спільноти різного порядку й рівня розвитку встановлюється рівновага між процесами соціалізації та індивідуалізації, з одного боку, дитина засвоює цінності й норми соціуму, а з іншого - має індивідуальний внесок у спільній життєдіяльності, то відбувається її інтеграція в соціум.

Таким чином, організуючи цілеспрямовану роботу з формування ціннісного самоставлення необхідно пам'ятати, що вона має будуватися системно і у комплексі (єдність та взаємозв'язок Я-фізичного, Я-духовного, Я-соціального). Лише за таких умов можна досягти позитивних зрушень у цьому складному процесі - формуванні дитячої свідомості. Перспективами подальших розвідок є емпіричне дослідження ефективності формування уявлень дошкільників про самих себе та виховання ціннісного самоставлення.

Література та джерела:

- Бех І. Д. Категорія становлення в контексті розвитку образу «Я» особистості / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. -Выготский Л.С. Развитие личности и мировоззрения ребенка / Лев Семенович Выготский // Психология личности: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.161–166.
- Кон И.С. Личность и ее самосознание /Игорь Семенович Кон. – М. І Политиздат, 1984. – 335 с.
- Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / Василий Васильевич Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 22–33.
- Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія [А. М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш, С. М. Курінна, Печенко І. П.] / за заг. ред. Н.В. Гавриш.- Луганськ, 2000. – 320 с.
- Кононко О.Л. Самосвідомість у житті дошкільника / Олена Леонтіївна Кононко / У зб. : Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти. – Рівне, 2004. – С. 6 – 10.
- Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /Григорій Силович Костюк / Під ред. Л.М. Проколієнко. – Київ: Рад. шк., 1989. – 243с.
- Піроженко Т.О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Тамара Олександрівна Піроженко: навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 136 с.
- Світлична С.П. Поняття ціннісного ставлення до себе у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях / Світлана Петрівна Світлична // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Вип. 10. Т. 1. – Кам'янець-Подільський. – 2007. – С. 17-26.
- Столин В.В. Самосознание личности / Владимир Викторович Столин. – М.: МГУ, 1983. – 288с.
- Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді і стан розроблення проблеми / Ольга Василівна Сухомлинська //Педагогіка і психологія. – 1997. - №1. – С.105-111.
- Хрестоматія з духовно-морального виховання дітей дошкільного віку / А.М. Богуш, В.Є. Сучок; Нац.ун-т «Острозька Академія». – Острого: Нац.ун-т «острозька Академія», 2009. – 234 с.

В статтю презентовано результати дослідження проблеми виховання ціннісного ставлення до себе у дітей старшого дошкільного віку в умовах особисто орієнтованого освітнього процесу дошкільного закладу. В роботі представлені філософські та психолого-педагогічні аспекти проблеми. В результаті теоретичного аналізу виявлено, що важливішою задачею виховання є процес створення умов для формування відповідного ставлення до самої себе. Установлено, що ціннісне ставлення до себе є складною структурованою сукупністю представлень, переживань, позитивних оцінок, значимих для особистості якостей та досягнень, що впливають на поведінку та діяльність.

Ключевые слова: воспитание, ценностное отношение к себе, дети старшего дошкольного возраста, Я-концепция, самооценка

In the article on the basis of studying of the theoretical questions devoted to a problem of education of the valuable relation to at children of the senior preschool age, philosophical, psychological, pedagogical approaches to a problem of education of the valuable relation to are opened, the structure of display are defined, indicators of the valuable relation to at the senior Preschool Children are developed, features of development of the valuable relation to at children of the senior preschool age are considered. In executed research for the first time the focused on person technology of education of the valuable relation to at Children of the senior preschool age.

Key words: education, the valuable relation to, the senior preschooler, children preschool age, self-concept, self-esteem